

BISERICĂ ȘI SOCIETATE REFLECTATE ÎN PRODUCȚIA DE CARTE MANUSCRISĂ ÎN MOLDOVA SECOLELOR XV–XVI (I)

ELENA FIREA

Cultura scrisă a Evului Mediu românesc a fost creată, în covârșitoare măsură, sub tutela și pentru uzul instituției Bisericii. Cărțile de cult și cele cu conținut religios erau copiate de către clerici, literatura apocrifă religioasă s-a transmis prin intermediul preoților¹, și tot reprezentanți ai ordinului bisericesc au redactat cele mai multe dintre scrierile cu caracter istoriografic sau juridic care s-au păstrat. Pentru primele secole de existență a principatelor de la răsărit și sud de Carpați, forma predilectă sub care s-a răspândit cultura scrisă a constituit-o manuscrisele redactate în slavona bisericească, preponderent de redacție medio-bulgară. În marea lor majoritate, ele conțin copii după traduceri slave din literatura bizantină sau după scrieri ale slavilor sudici și, în mod excepțional, câteva lucrări originale considerate ca aparținând culturii medievale românești². Cu excepția acestora din urmă, istoriografia a tins pentru o îndelungată perioadă de timp să ignore sau să trateze în plan secundar și superficial literatura religioasă slavo-română a secolelor XV–XVI, acuzând presupusul ei „caracter artificial” datorat formei de expresie în

¹ Alexandru Mareș a demonstrat, pe baza inscripțiilor din manuscrisele conținând apocrife religioase, că aceste texte furnizau material pentru predici și erau citite de către preoți credincioșilor din biserică; vezi Idem, *Trei note despre apocrifele religioase*, în *Gabriel Ștrempele la 80 ani... O viață închinată cărții*, Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 2006, p. 401–406.

² Menționăm în acest sens mai ales producția cronică de secole XV–XVI din cele două țări române extracarpătice, la care se adaugă controversatele *Învățăturile ale lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* și câteva scrieri originale aparținând literaturii religioase: *Polieleul sau imnul monahului Filotheiu, care a fost logofăt mare al lui Mircea cel Mare*, singurul text hagiografic de proveniență moldovenească care s-a păstrat – *Mucenicia sfântului și slăvitului mucenic Ioan cel Nou care a fost chinuit la Cetatea Albă*, epistola episcopului Vasile al Romanului către arhiepiscopul Gherontie al Moscovei referitoare la justificarea teologică a unui aspect ritualic și, nu în ultimul rând, imnurile religioase ale monahului Eustratie de la Putna.

Analele Bucovinei, **XVII**, 2 (35), p. – , București, 2010

limba slavonă și lipsa de originalitate, înțeleasă în sens modern³. Chiar și autorii care, în vremuri mai recente, au respins o asemenea abordare, pledând pentru necesitatea reevaluării importanței culturii scrise slavo-române⁴ și a recitirii ei prin prisma unor noi paradigme interpretative⁵ și-au concentrat atenția mai ales asupra scrierilor originale sau a celor cu caracter istoriografic, lăsând în același con de umbră cea mai consistentă parte a literaturii veacurilor XV–XVI, și anume cea de factură religioasă. În ciuda faptului că au existat inițiative în acest sens, încă nu s-a finalizat până astăzi inventarierea riguroasă și catalogarea tuturor manuscriselor slavo-române care s-au păstrat, nu s-a făcut încă o cercetare comparativă comprehensivă a conținutului acestora în raport cu modelele lor slave sau bizantine, și nici nu s-a încercat tentativ stabilirea principiilor de selecție în copierea lor pe teritoriul principatelor românești.

Într-un context contemporan în care regretabila stare de decădere a slavisticii românești pare să zdruncine orice speranțe ca asemenea lacune să fie recuperate curând, studiul de față își propune o investigare a istoriografiei referitoare la producția și circulația de carte manuscrisă în Moldova secolelor XV–XVI, cu scopul de a contura starea actuală a cercetării și, de ce nu, de a sublinia potențialul enorm pe care subiectul îl prezintă pentru viitoare analize, nu numai prin prisma direcției tradiționale a istoriei culturii și literaturii noastre vechi, ci și altor domenii, ca de pildă istoria vieții religioase. Dat fiind că manuscrisele în discuție erau scrise de către cler și adresate în primul rând clericilor, premiza de la care pornește studiul nostru este că ele sunt de natură să reflecte profilul cultural și identitar al mediului bisericesc care le-a produs. Sistematizând și reconsiderând din această perspectivă concluziile istoriografiei românești referitoare la cultura scrisă din Moldova secolelor XV–XVI, vom investiga în ce măsură oferă ele sugestii cu privire la organizarea vieții monastice, la practicile liturgice și culturale prin care se

³ Aprecierea defavorabilă a literaturii medievale românești de expresie slavonă s-a născut sub influența curentului „latinist” din cadrul iluminismului românesc și a avut o lungă tradiție în istoriografie; pentru o succintă discuție a acestei orientări istoriografice vezi Mihai Berza, *Problèmes majeurs et orientations de la recherche dans l'étude de l'ancienne culture roumaine*, în Idem, *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, București, Editura Eminescu, 1985, p. 2–3. Nepropunându-ne să oferim aici lungă bibliografie a acestei idei, amintim doar că inclusiv prestigioasa *Istorie a literaturii române vechi* a lui Nicolae Cartoian dedica, în anul 1940, doar două pagini literaturii religioase slavo-române de secol XV–XVI.

⁴ Idee explicit formulată în introducerea sintezei lui G. Mihăilă și Dan Zamfirescu, *Literatura română veche (1402–1647)*, I, București, Editura Tineretului, 1969, și reluată ulterior în istoriografie. În anul 1985, Mihai Berza considera optimist că aprecierea defavorabilă a literaturii medievale româno-slave era deja complet depășită; vezi Idem, *op. cit.*, p. 2. Relativ recent s-a subliniat din nou necesitatea reluării studiilor sistematice dedicate manuscriselor medievale moldovenești, vezi Ion-Radu Mircea, *Din trecutul vechii culturi scrise în Moldova*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»”, Iași, XXX, 1993, p. 41–47.

⁵ De pildă, lucrarea lui Ovidiu Pecican, *Troia, Veneția, Roma. Studii de istoria civilizației europene*, Cluj-Napoca, Editura Fundației pentru Studii Europene, 1998.

definea Biserica moldovenească în epocă, la tipul de literatură bisericească pe care o cultiva și, nu în ultimul rând, la constructul său identitar în raport cu tradiția religioasă bizantino-slavă. Nu vom neglija nici informațiile referitoare la dimensiunea socială a fenomenului discutat, cu precădere pe cele privind patronajul asupra producției de carte manuscrisă în Moldova. Pe baza inscripțiilor dedicatorii și a parcimonioaselor informații documentare păstrate în acest sens, vom urmări cine avea inițiativa copierii de manuscrise și care erau opțiunile sau preferințele donatorilor de carte religioasă în epocă? Care erau motivațiile acestor gesturi devoționale și ce legături se pot stabili între statutul social al comanditarului și tipul specific de manuscris donat?

Cercetarea noastră nu va aborda cultura scrisă a secolelor XV–XVI din perspectiva istoriei literaturii medievale, ci o va integra contextului socio-cultural mai larg al producerii și receptării ei, considerînd-o mai degrabă ca expresie identitară a Bisericii și societății moldovenești. Prin urmare, pornind de la relectura atentă a istoriografiei care s-a interesat de manuscrisele slavo-române, studiul de față își propune finalmente un exercițiu de reinterpretare a principalelor concluzii ale acestei istoriografii, în încercarea de a schița o istorie socială a producției de carte manuscrisă în Evul Mediu moldovenesc.

Un prim pas în cadrul demersului pe care ni-l propunem constă firesc tocmai în evaluarea istoriografiei românești referitoare la manuscrisele în discuție. Ca urmare, cea dintâi secvență a analizei noastre va schița în linii mari evoluția literaturii de specialitate dedicate producției de carte manuscrisă în Moldova secolelor XV–XVI, urmărind în ce măsură s-a reflectat și a fost exploatat acest vast subiect în cadrul preocupărilor investigate. Materialul codicologic disponibil pentru o asemenea cercetare a fost estimat la peste 1 000 de manuscrise slavone păstrate în țară⁶, la care se adaugă cele aflate astăzi în diferite colecții și biblioteci din străinătate⁷. Considerând și pierderile iremediabile suferite de-a lungul vremii, se conturează astfel imaginea unei intense activități de copiere și circulație a manuscriselor pe teritoriul moldovenesc în perioada care ne interesează⁸. Cu toate acestea, istoriografia românească nu abundă în cercetări care să fi valorificat la justă măsură acest consistent corpus documentar. Cele dintâi studii referitoare la manuscrisele slavo-române de proveniență sau circulație moldovenească datează

⁶ I. Iufu, *Despre prototipurile literaturii slavo-române din secolul al XV-lea*, în „Mitropolia Olteniei”, XV, 1963, nr. 7–8, p. 516.

⁷ Cu titlu orientativ, menționăm că Emil Turdeanu a catalogat peste 600 de manuscrise slave copiate în țările române până în secolul al XVII-lea și aflate astăzi în biblioteci și arhive din străinătate; vezi Idem, *Manuscrisele slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, în „Cercetări literare”, V, București, 1943, reeditat în Idem, *Oameni și cărți de altădată*, I, vol. îngrijit de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Szekély, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 29 (la paginația căreia vom face trimiterea în studiul de față).

⁸ Statistic, s-a apreciat că Moldova a produs aproximativ trei sferturi din totalul literaturii slavo-române păstrate; vezi Ion-Radu Mircea, *Din trecutul...*, p. 42.

din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când începuturilor mai timide datorate Episcopului Melchisedec Ștefănescu⁹ li se adaugă ulterior cercetările sistematice ale eruditului filolog Ioan Bogdan. Încadrabile metodei istorico-filologice pozitivistice, scrierile acestuia din urmă au pus bazele slavisticii românești. El a fost primul autor care a editat critic și a studiat unele dintre cele mai importante manuscrise moldovenești, cu o atenție specială acordată cronicii¹⁰. Lui i se datorează și introducerea în circuitul științific a sintagmei *manuscrise slavo-române*, menită să desemneze, în lipsa unui termen mai acurat, manuscrisele scrise în limba slavonă sau în redactările ei mai târzii pe teritoriul țărilor române¹¹. Preocupat de chestiunea raporturilor dintre acestea și prototipurile lor sud-dunărene, cu scopul de a pune în lumină capacitatea vechii culturi românești de a asimila literatura bizantino-slavă și de a o valorifica în manieră originală¹², Ioan Bogdan a formulat, în zorii slavisticii românești, ipoteze și concluzii de cele mai multe ori confirmate de cercetările care au urmat.

În pofida creșterii interesului intern pentru scrierile care fac obiectul studiului de față, primul efort major de inventariere și catalogare a acestora a venit dinspre istoriografia rusă, când Alexandru I. Jacimirskij a publicat în anul 1905 cel dintâi catalog al manuscriselor slave și ruse din bibliotecile românești¹³. Cu inadvertențele inerente unui demers de asemenea amploare, lucrarea amintită a avut o mare însemnătate în epocă și a constituit, decenii la rând, cel mai valoros instrument de lucru pentru cei care s-au ocupat de studiul literaturii slavo-române. Ea mai prezintă importanță și astăzi, dat fiind că oferă descrierea a câtorva zeci de manuscrise care ulterior au dispărut sau au fost distruse¹⁴.

⁹ Melchisedec Episcopul, *Vieța și scrierile lui Grigore Țamblacu*, București, Tipografia Academiei Române, 1884; Idem, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 de monastiri și Biserici antice din Moldova*, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1885; Idem, *Catalog de cărțile bisericești și rusești, ce se află în biblioteca sfintei Mănăstiri Neamțului*, în „Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie”, vol. III, București, 1884.

¹⁰ Ioan Bogdan, *Câteva manuscripte slavo-române din Biblioteca Imperială de la Viena*, extras din „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, s. II, tomul XI, 1889; Idem, *Manuscrisele slavo-române de la Kiev*, în „Convorbiri literare”, XXV, 1891, nr. 6; Idem, *Vechile cronici moldovenești până la Ureche. Texte slave, cu studiu, traduceri și note*, București, 1891; Idem, *Cronice atingătoare la istoria românilor. Adunate și publicate cu traduceri și adnotațiuni de Ioan Bogdan*, București, 1895; Idem, *Evangeliiile de la Homor și Voroneț din 1473 și 1550*, extras din „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, s. II, tomul XXIX, 1907.

¹¹ Idem, *Câteva manuscripte...*, p. 1.

¹² Dumitru Fecioru și Dan Zamfirescu, *Literatura bizantină și slavă în vechea cultură românească*, în „Romanoslavica”, 13, 1966, p. 133–134.

¹³ Același Al. Jacimirskij publicase în anul 1904 o monografie dedicată vieții și scrierilor lui Grigore Țamblac. Menționăm că, în lipsa unor traduceri în limba română a studiilor sale, acestea ne-au rămas inaccesibile, referirile din lucrarea de față bazându-se exclusiv pe literatura secundară.

¹⁴ Mulțumesc pentru aceste informații colegului Marius Tărăță, bun cunoscător al istoriografiei rusești privind perioada slavonismului cultural la români.

În prima jumătate a secolului al XX-lea și istoriografia românească a făcut importanți pași în direcția valorificării corpusului codicologic în discuție, atât prin demersuri de editare critică¹⁵, cât și prin publicarea unor studii menite să completeze și să corecteze unele informații din catalogul lui Jacimirskij¹⁶. Concomitent, apar valoroase lucrări interesate de caracterul specific al literaturii slavo-române și de raporturile sale cu tradiția bizantino-slavă. Se deschide acum discuția istoriografică privind originile slavonismului cultural la români, se investighează problematica influențelor literare sud-slave în acest spațiu, a căilor lor de transmitere, a consecințelor asimilării culturii bizantine prin filieră slavă, se cercetează trăsăturile specifice ale sintezei culturale slavo-române în contextul mai larg al literaturii bizantino-slave, precum și rolul pe care l-a jucat în retransmiterea unor scrieri sud-dunărene mai vechi¹⁷. Cele mai multe abordări se remarcă însă prin interesul predilect pentru operele considerate originale ale literaturii slavo-române și mai ales pentru cronistica moldovenească, idee reflectată și de structura marilor sinteze de istorie literară în epocă¹⁸.

¹⁵ Vezi Dimitrie Dan, *O Evanghelie a lui Ștefan cel Mare în München*, Cernăuți, Societatea tipografică bucovineană, 1914; Ioan Bianu, *Evanghelia slavo-greacă scrisă în Mănăstirea Neamțului din Moldova de Gavriil Monahul la 1439*, în *Documente de Artă Românească din Manuscripte vechi adunate*, București, 1922; Damian P. Bogdan, *Pomelnicul mănăstirii Bistrița*, București, Fundația Regele Carol I, 1941.

¹⁶ Ecaterina Șt. Piscupescu, *Literatura slavă din principatele române în veacul al XV-lea. După manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române*, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1939; D. P. Bogdan, *Despre manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române*, în „Arhiva românească”, IV, 1940 (în care autorul critică virulent lucrarea Ecaterinei Piscupescu, tocmai pe motiv că nu verifică informațiile din catalogul lui Iațimirski, nesuplinindu-i astfel lipsurile).

¹⁷ Amintim câteva titluri, în ordinea cronologică publicării, Ilie Bărbulescu, *Curenți literare la români în perioada slavonismului cultural*, București, editura Casei Școalelor, 1928; P. P. Panaitescu, *La littérature slavo-roumaine (XVe–XVIIe siècles) et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, extras din „Státní Tiskárna V Praze”, Praga, 1931; Emil Turdeanu, *La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris, 1947. Pentru problema slavonismului cultural la români, vezi și celebrul studiu omonim publicat mai târziu de P. P. Panaitescu, *Originile slavonismului cultural la români*, în Idem, *Introducere la istoria culturii românești*, București, Editura Științifică, 1969, p. 185–201.

¹⁸ N. Iorga, *Istoria literaturii românești. I. Literatura populară. Literatura slavonă. Vechea literatură religioasă. Întâi cronicari până la 1688*, Ediția a II-a, București, 1925; Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, Sibiu, Tiparul și Editura Krafft & Drotleff, 1930; Nicolae Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, vol. I–II, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1940–1942; Alexandru Murărașu, *Istoria literaturii române*, Ediția a II-a, București, Editura Cartea Românească, 1941; Ștefan Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*, I, București, Monitorul Oficial și Imprimeria Statului, 1947. Încă din anul 1925 se publicase deja o monografie dedicată letopisețelor slavone moldovenești, vezi I. Minea, *Letopisețele moldovenești scrise slavonește*, extras din „Cercetări literare”, I, 1925, urmată apoi de studiul lui P. P. Panaitescu, *Les chroniques slaves de Moldavie du XVe siècle*, în „Romanoslavica”, I, 1958. Ultimul autor va republica cronicile vechi, într-o ediție revăzută și adăugită, însoțită de studii introductive pentru fiecare dintre ele, vezi *Cronicile slavo-române de secol XV–XVI publicate de Ioan Bogdan*, ediția P. P. Panaitescu, București, Editura Academiei, 1959.

În contextul general amintit, merită semnalate cu titlu special cercetările lui Emil Turdeanu¹⁹, care se disting în peisajul istoriografic de la mijlocul secolului trecut prin documentarea erudită și, mai ales, prin abordarea metodologică inovatoare. De pildă, monografia sa dedicată manuscriselor din timpul domniei lui Ștefan cel Mare nu urmărește doar înregistrarea unui material arhivistic foarte dispersat, ci interpretarea lui ca expresie culturală a unei epoci, în strânsă legătură cu mediul istorico-social în care au fost scrise și cărui i se adresează aceste texte. Ca urmare, autorul a respins în mod deliberat metodele tradiționale de catalogare a manuscriselor – cea descriptivă și, respectiv, cea filologică – propunându-și în schimb să reconstituie trăsăturile principale ale culturii de epocă ștefaniană pe baza studierii producției de carte manuscrisă²⁰. Conștient fiind că avea să umple astfel o lacună a istoriografiei la momentul respectiv, eruditul literat pornea de la inspirata idee de a lega viața cărții de viața epocii, analizând manuscrisele ștefanieni în contextul specific al producerii lor, investigând motivațiile comanditarilor lor, destinația inițială și circulația acestora (acolo unde se cunoșteau) și nu în ultimul rând, funcțiile pe care le îndeplineau, într-un cuvânt: integrându-le evoluțiilor politice, culturale și devoționale ale momentului. Dacă acest tip de abordare și-ar fi găsit mai mulți adepți între cei interesați de literatura slavo-română, cu siguranță că am fi avut astăzi o imagine mult mai amplă asupra culturii scrise în Evul Mediu românesc și a raporturilor ei cu societatea care a produs-o.

De altfel, intensa activitate culturală din timpul celei mai prestigioase domnii a Moldovei medievale a stârnit în mod particular interesul slaviștilor în deceniile de mijloc ale secolului trecut, așa cum o sugerează o serie întreagă de studii de specialitate dedicate manuscriselor ștefanieni²¹. În acest sens, menționăm mai ales aportul esențial a lui Mihai Berza, a cărui lucrare – încadrabilă de data aceasta istoriei artei și interesată de analiza decorației codicelor la care ne referim – reprezintă nu numai o semnificativă contribuție la cercetarea miniaturii medievale

¹⁹ Emil Turdeanu, *Manuscrisele slave...*; Idem, *La littérature bulgare...*; Idem, *Les lettres slaves en Moldavie: le moine Gabriel de Neamțu (1424–1449)*, în „Revue des Études Slaves”, Paris, XXVII, 1951; Idem, *Centers of Literary Activity in Moldavia 1504–1552*, în „The Slavonic and East European Review”, XXXIV, 1955; Idem, *L'activité littéraire en Moldavie à l'époque d'Etienne le Grand (1457–1504)*, în „Revue des études roumaines”, V–VI, 1957–1958, p. 21–66, urmată, un deceniu mai târziu, de Idem, *L'activité littéraire en Moldavie de 1504 à 1552*, în „Revue des études roumaines”, IX–X, 1965.

²⁰ Idem, *Manuscrisele slave...*, p. 30–31.

²¹ Alături de cele două studii ale lui Emil Turdeanu dedicate manuscriselor ștefanieni (vezi nota 19), amintim Mihai Berza, *Miniaturi și manuscrise*, în *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, Editura Academiei, 1958, p. 361–446; Anton Balotă, *La littérature slavo-roumaine à l'époque d'Etienne le Grand*, în „Romanoslavica”, 1, 1958; Eugen Stănescu, *Cultura scrisă moldovenească în vremea lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, editor M. Berza, București, 1964, p. 9–47; Constantin Turcu, *Literatura bisericăască în timpul lui Ștefan cel Mare*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLII, 1966, nr. 7–8, p. 550–556.

moldovenești, ci constituie până astăzi cel mai complet și riguros catalog al manuscriselor din vremea lui Ștefan cel Mare²².

Momentul de referință în cadrul studiilor care fac obiectul analizei de față l-a constituit însă publicarea, în anul 1959, a volumului întâi din catalogul manuscriselor slave aflate în fondul Bibliotecii Academiei din București²³. Demersul lui P. P. Panaitescu era prima încercare a istoriografiei românești de inventariere și editare a celui mai mare fond de manuscrise slave păstrate în țară. El numără în jur de 730 codice, majoritatea redactate în slavona bisericească și provenind din diverse colecții mănăstirești, între care cea mai spectaculoasă este cea de la Neamț. Grație acesteia din urmă, precum și a altor fonduri mănăstirești mai modeste, manuscrisele moldovenești reprezintă cel mai numeros contingent editat în cele două volume apărute până acum din catalogul lui P. P. Panaitescu²⁴. În succintul studiu introductiv care însoțește volumul din 1959, autorul prezintă în linii foarte generale conținutul manuscriselor editate și câteva dintre caracteristicile lor paleografice și formale. Potrivit acestuia, cele de proveniență moldovenească se disting printr-un tip local de limbă și mai ales de paleografie slavă, la baza căruia stă redacția medio-bulgară a slavonei bisericești, în timp ce actele de cancelarie din același spațiu vădesc puternice influențe dinspre redacțiile rusă și ucraineană. Faptul denotă că nu grămăticii de cancelarie copiau manuscrisele moldovenești, ci copiii clerici din mănăstiri „care păstrau limba modelelor copiate și tradiția străveche de origine bulgară din ortodoxia din Moldova”²⁵. Relevant cu precădere din perspectivă paleografică, detaliul devine extrem de interesant pentru cercetarea de față, confirmând ideea monopolului bisericesc asupra producției de manuscrise în perioada care ne interesează. El sugerează așadar că reprezentanții ordinului clerical – fie ei călugări sau preoți de mir – erau în general cei care transcriau manuscrise în Moldova medievală, constituind, în același timp, principalul public căruia i se adresau aceste scrieri. Prin urmare, inventarierea codicelor copiate, stabilirea trasăturilor lor specifice și a funcțiilor cu care erau investite sunt în

²² Merită menționată aici și publicarea postumă a unui efort mai recent de inventariere a manuscriselor ștefaniene: Valentina Pelin, *Manuscrisele din domnia lui Ștefan cel Mare*, I și II, în „Analele Putnei”, III, 2007, nr. 2, p. 105–122 și *Ibidem*, IV, 2008, nr. 2, p. 249–326.

²³ P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Republicii Populare Române*, vol. I, București, Editura Academiei, 1959. Imensul efort de editare era motivat și de nevoia de a completa și corecta singurul catalog privind fondurile de manuscrise slavo-române publicat până la acea dată, respectiv pe cel al lui A. I. Jacimirskij, considerat a nu mai corespunde nevoilor științifice ale vremii.

²⁴ În primul volum, P. P. Panaitescu editase doar 300 din cele peste 700 de manuscrise existente în fondul Bibliotecii Academiei din București, moartea împiedicându-l să-și ducă proiectul până la capăt. Relativ recent s-a publicat, prin grija lui Gabriel Ștrempel și G. Mihăilă, cel de-al doilea volum al catalogului, în care sunt editate alte 300 de manuscrise din același fond, vezi P. P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. II, București, Editura Academiei, 2003.

²⁵ P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave...*, p. 10–11.

măsură să oglindească universul spiritual și cultural al instituției Bisericii moldovenești în epocă.

Publicarea celui mai consistent catalog de manuscrise slavo-române a impulsionat decisiv studiile de slavistică în plan intern. Strict în ceea ce privește cazul moldovenesc, anii care au urmat au fost martorii unui interes sporit pentru editarea critică și punerea în circuitul științific a unor manuscrise medievale ce nu fuseseră cuprinse în lucrarea lui P. P. Panaitescu. S-au cercetat și inventariat fondurile de carte ale diverselor mănăstiri moldovenești²⁶, precum și manuscrisele provenind din colecții private sau biblioteci mai puțin accesibile²⁷. Nici fondurile de carte manuscrisă ale marilor biblioteci regionale nu au fost neglijate în cadrul acestui susținut efort de editare, chiar dacă unele dintre cataloagele realizate astfel au rămas până astăzi doar în formă litografiată²⁸. Încurajate de un climat cultural favorabil studiilor de slavistică în ultimele decenii ale secolului trecut și valorificate predominant din perspectiva studiilor filologice, asemenea contribuții au lărgit considerabil materialul documentar pentru investigarea producției și circulației de manuscrise în Moldova medievală. Ele au facilitat cercetări aprofundate dedicate genurilor literaturii slavo-române în raport cu literatura bizantino-slavă a evului mediu²⁹, privilegiate în acest sens fiind și de această dată

²⁶ Paulin Popescu, *Manuscrise slave din mănăstirea Putna*, în „Biserica Ortodoxă Română”, nr. 1–2 și 7–8, 1962; Scarlat Porcescu, *Activități culturale la mănăstirea Neamț în secolul al XV-lea*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, 5–6, 1962, p. 477–506; Ioan Iufu, *Mănăstirea Moldovița – centru cultural important din perioada culturii române în limba slavonă (sec. XV–XVIII)*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, 6–7, 1963, p. 428–455; Zlatca Iufu, *Manuscrisele slave din biblioteca și muzeul mănăstirii Dragomirna*, în „Romanoslavica”, 13, 1966, p. 189–202; Victor Brătulescu, *Miniaturi și manuscrise din mănăstirea Putna*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, 7–8, 1966, p. 460–510. O laudabilă contribuție recentă în acest sens la Olimpia Mitric, *Catalogul manuscriselor slavo-române din biblioteca Mănăstirii Sucevița*, Suceava, Editura Universității, 1999.

²⁷ Paul Mihail, Zamfira Mihail, *Manuscrise slave în colecții din Moldova (I)*, în „Romanoslavica”, 18, 1972, p. 265–319, Radu Constantinescu, *Manuscrisele slavo-române de la Arhivele Centrale din Moscova C.G.A.D.A.*, în „Revista arhivelor”, 2, 1976; Idem, *Texte românești în arhive străine*, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă România, 1977; Idem, *Manuscrise de origine românească din colecții străine. Repertoriu*, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă România, 1986.

²⁸ Ioan Iufu, *Manuscrise slave în bibliotecile din Transilvania și Banat*, în „Romanoslavica”, 8, 1963, p. 451–468; Elena Lința (coord.), *Catalogul manuscriselor slavo-române din Republica Socialistă România*, 4 vol., București, Universitatea din București. Facultatea de Limbi și Literaturi Străine, 1980–1985; Teodor Bojan, *Manuscrisele slavone din Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei R. S. România*, Cluj-Napoca, [f. ed.], 1987.

²⁹ Emil Turdeanu, *Les Principautés roumaines et les Slaves du Sud*, Munich, 1959; Idem, *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés roumaines*, Leyde, 1985; I. Iufu, *Despre prototipurile literaturii slavo-române...*; Ion-Radu Mircea, *Relations culturelles roumano-serbes au XVIe siècle*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, I, 1963, p. 377–419; Idem, „*Les vies des rois et archevêques serbes*” et leur circulation en Moldavie, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, IV, nr. 3–4, 1966; Idem, *Relations littéraires entre Byzance et les Pays Roumains*, în vol. „Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines”, editori M. Berza,

preocupările referitoare la cronistica moldovenească³⁰ și la literatura juridică³¹. În pofida sărăciei informațiilor disponibile, s-au încercat și reconstituiri ale vieții și activității copiştilor de manuscrise³², între care merită amintit cazul special al călugărului Gavriil Uric de la Neamț³³. În ceea ce privește investigarea relației dintre manuscrise și donatorii lor, a aportului comanditarilor laici la producția de carte manuscrisă, precum și a funcțiilor pe care aceasta din urmă le îndeplinea în epocă, direcția de cercetare deschisă cu decenii în urmă de către Emil Turdeanu pare să-și fi găsit câțiva continuatori în istoriografia românească.³⁴

O interpretare aparte ce merită menționată într-o trecere în revistă a istoriografiei la care ne referim a fost formulată de către P.P. Panaitescu. Pornind

E. Stănescu, București, 1974, p. 485–496; vezi și studiile lui P. P. Panaitescu, editate ulterior în *Contribuții la istoria culturii românești*, București, Editura Minerva, 1971. A existat chiar inițiativa elaborării unui repertoriu analitic complet al scrierilor și autorilor bizantino-slavi ce se regăsesc în paginile manuscriselor slavo-române, destinat a fi un instrument de lucru mai mult decât necesar pentru studierea literaturii medievale românești (vezi Mihai Berza, *op. cit.*, p. 4), însă din păcate acest proiect a rămas până astăzi doar în stadiul de deziderat.

³⁰ Damian Bogdan, *Letopisețul de la Bistrița*, în „Revue des Études Sud-Est Européens”, 3, 1968; Ștefan Andreescu, *Le débuts de l'historiographie en Moldavie*, în „Revue roumaine d'histoire”, 12, 1973 (reprodus în traducere românească în *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504–2004. Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, la care vom face trimitere în lucrarea de față); G. Mihăilă, *Istoriografia română veche (sec. al XV-lea – începutul sec. al XVII-lea) în raport cu istoriografia bizantină și slavă*, în „Romanoslavica”, 15, 1967, p. 157–198; Leon Șimanschi, *Istoriografia româno-slavă din Moldova. Lista domnilor din a doua jumătate a secolului XIV*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, Iași, XXI, 1984, p. 119–134.

³¹ G. Mihăilă, *Sintagma (Pravila) lui Matei Vlăstariș și începuturile lexicografiei slavo-românești (sec. XV–XVI)*, în „Studii de slavistică”, I, 1969; Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980. Menționăm și studiul mai recent al lui Dan Ioan Mureșan, *Rêver Byzance. Le dessein du prince Pierre Rareș de Moldavie pour libérer Constantinople*, în „Études byzantines et postbyzantines”, vol. IV, 2001, p. 209–238, care se remarcă prin conturarea contextului isihast al receptării *Syntagmei* lui Matei Vlăstariș.

³² G. Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol. I, București, Editura Academiei, 1959; M. Berza, *Trei tetraevanghele ale lui Teodor Mărișescul în Muzeul istoric de la Moscova*, în *Cultura moldovenească din vremea lui Ștefan cel Mare...*, p. 589–640 și, mai recent, Emil Turdeanu, *Autori, copişti, cărți, zugrăvi și legători de manuscrise în Moldova (1552–1607)*, I, în „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»”, Iași, XXX, 1993, p. 49–90.

³³ Din bibliografia dedicată activității lui Gavriil Uric, amintim Emil Turdeanu, *Les letters slaves en Moldavie...*, Ioan Radu Mircea, *Contribution à la vie et à l'œuvre de Gavriil Uric*, în „Revue des Études Sud-Est Européens”, VI, nr. 4, 1968, p. 573–594; Sorin Ulea, *Gavriil Uric, primul artist cunoscut*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, XI, nr. 2, 1969; Idem, *Gavriil Uric. Studii paleografice*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, 28, 1981.

³⁴ Vezi în acest sens studiile lui Emil Turdeanu, reunite în Idem, *Oameni și cărți de altădată...* și Idem, *Autori, copişti, cărți...*. Din literatura mai recentă amintim, pentru exemplificarea acestei linii, de studiul lui Ștefan S. Gorovei, *Un dar uitat al lui Petru Rareș la Mănăstirea Dionysiou*, în *Omăgiu lui Virgil Cândea la 75 de ani*, Paul. H. Stahl coord., București, Editura Roza Vânturilor, 2002; Arcadie Bodale, *Actul de ctitorire și cartea liturgică în Țările Române*, în „Xenopoliana”, Iași, XII, 2004, nr. 1–4.

de la analiza conținutului manuscriselor copiate în această perioadă, reputatul slavist atribuie caracterul specific al literaturii slavo-române de secol XV–XVI schimbărilor politice și sociale ce s-au succedat la nivelul elitei conducătoare³⁵. Interesantă tocmai datorită unghiului de analiză ce viza punerea în legătură a cercetărilor lingvistice și literare cu istoria politică și socială a epocii, interpretarea amintită tinde însă să ignore implicarea decisivă a clerului în producerea culturii scrise medievale, supraevaluând astfel motivațiile de ordin laic în detrimentul celor de natură religioasă în cadrul fenomenului în discuție. În fine, un interes special față de raportul dintre text și contextul în care și pentru care a fost creat îl manifestă și cercetările mai recente ale lui Ovidiu Pecican, care propun o nouă abordare metodologică a scrierilor literar-istorice de secol XIV–XVI, investigând mesajele ideologice cu care erau investite, cine era interesat de transmiterea lor și care era publicul menit să le recepteze³⁶.

Inventarierea și editarea fondurilor de manuscrise slavo-române, precum și cercetarea diferitelor aspecte ale producției și circulației lor au stimulat și sintezele istoriografice referitoare la cultura scrisă medievală, fie din perspectiva istoriei literare, fie din cea mai largă a istoriei culturii³⁷. Se resimțea în acel moment necesitatea reevaluării literaturii de expresie slavonă, prin abandonarea tratării ei ca un preambul lipsit de originalitate al literaturii în limba română, ci ca o etapă distinctă și deplin conturată în cadrul acestei evoluții, cu trăsături proprii și caracterizată de un anume sincretism al genurilor³⁸. Deși din punct de vedere metodologic era recomandată studierea culturii scrise de secol XV–XVI în relație cu evoluțiile culturale și spirituale ale creștinătății răsăritene care folosea slavona bisericească ca limbă de cult, istoriile literare au tins în continuare să fie interesate cvasi exclusiv de studierea operelor originale, pe care le asociau cu începuturile literaturii române. Ca reacție față de această tendință, într-o sinteză relativ recentă, intitulată sugestiv *Istoria critică a literaturii române*, Nicolae Manolescu amenda ironic orientarea „protocronismului” în studierea literaturii vechi, susținând că nu

³⁵ P. P. Panaitescu, *Caracterele specifice ale literaturii slavo-române*, în Idem, *Contribuții la istoria culturii...*, p. 94–124.

³⁶ Vezi Ovidiu Pecican, *op. cit.*, capitolul *Vânătoare și dinastie* (p. 254–347), referitor la valorificarea legendei lui Dragoș în istoriografia Moldovei medievale.

³⁷ Menționăm doar câteva dintre titlurile cele mai semnificative ale vastei bibliografii în acest sens: P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești...*; Idem, *Contribuții la istoria culturii...*; G. Mihăilă, Dan Zamfirescu, *Literatura română veche...*; I. C. Chițimia, *Problemele de bază ale literaturii române vechi*, București, Editura Academiei, 1972; Dan Horia Mazilu, *Literatura română în epoca Renașterii*, București, Editura Minerva, 1984; Idem, *Recitind literatura română veche*, I, București, Editura Universității din București, 1994; Ion Gheție, Al. Mareș, *Originea scrisului în limba română*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985; G. Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi...*; Idem, *Între Orient și Occident. Studii de cultură și literatură română în sec. al XV-lea – al XVIII-lea*, București, Editura Roza Vânturilor, 1999.

³⁸ G. Mihăilă, Dan Zamfirescu, *Literatura română veche...*, p. 5–6.

are niciun fundament tendința de atribuire a unei vechimi tot mai mari fenomenului cultural românesc³⁹. Ca atare, cunoscutul critic literar a exclus textele de secol XV–XVI din sinteza sa, pe criteriul că nu au fost scrise în limba română. Replica a venit din partea reputatului slavist Gheorghe Mihăilă, într-un studiu care problematizează rolul limbii în determinarea unei literaturi naționale și pledează în favoarea aprecierii literaturii române vechi în limbile de cultură medievală, deci implicit și în slavona bisericească⁴⁰. Ca un ecou al acestei concepții, cea mai recentă antologie de texte atribuite literaturii române medievale, editată sub auspiciile Academiei Române în anul 2003, include firească și scrierile originale de secol XV–XVI redactate în slavona bisericească⁴¹. Credem că necesitatea reinvestigării și reconsiderarea importanței manuscriselor slavo-române se impune de la sine într-un asemenea context teoretico-metodologic.

O trecere în revistă a istoriografiei referitoare la manuscrisele care constituie obiectul lucrării de față nu trebuie să omită nici abordările venite dinspre istoria artei, interesate de studierea decorației acestora și de stabilirea prototipurilor iconografice, a filiației lor și a circulației influențelor artistice în epocă⁴². S-a identificat astfel existența unui stil distinct în miniatura medievală românească – stilul moldovenesc – care avea să influențeze decorația de carte manuscrisă și dincolo de hotarele Moldovei⁴³.

La finalul acestei survolări istoriografice nu putem să nu observăm precaritatea cercetărilor referitoare la cea mai consistentă parte a literaturii moldovenești de secol XV–XVI, și anume cea religioasă. Cu excepția unui interes mai susținut față de singura lucrare hagiografică locală care s-a păstrat – *Mucenicia sfântului și slăvitului mucenic Ioan cel Nou care a fost chinuit la Cetatea Albă*⁴⁴ –,

³⁹ Nicoale Manolescu, *Introducere la Istoria critică a literaturii române*, vol. I, Ediția revizuită, București, Editura Aula, 2002, p. 14–15. Prima ediție a cărții a apărut în anul 1990.

⁴⁰ G. Mihăilă, *O chestiune de principiu. Reflecții privind literatura română veche*, în Idem, *Între Orient și Occident...*, p. 9–52. O idee similară, ușor mai nuanțată prin problematizarea diferitelor niveluri de cultură în epocă, subliniind însă importanța manuscriselor medievale în cadrul studiului literaturii române vechi la Ovidiu Pecican, *op.cit.*, p. 20–22.

⁴¹ Dan Horia Mazilu (coord.), *Literatura română medievală*, București, Editura Academiei Române și Univers Enciclopedic, 2003.

⁴² În afara lucrărilor menționate deja, vezi Emil Turdeanu, *Miniatura bulgară și începuturile miniaturii românești*, în „Buletinul Institutului Român din Sofia”, I, nr. 2, 1942, reprodus în Idem, *Oameni și cărți de altădată...*, p. 169–231; Teodora Voinescu, *Contribuții la studiul manuscriselor ilustrate din mănăstirile Sucevița și Dragomirna*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, 1–2, 1955; Corina Nicolescu, *Miniatura și ornamentul cărții manuscrise din Țările Române, sec. XIV–XVIII. Catalog*, București, 1964; Mihai Berza, *Manuscrise și miniaturi moldovenești*, în „Arta plastică”, 10, 1966; G. Popescu-Vâlcea, *Miniatura românească*, București, Editura Meridiane, 1981.

⁴³ Mihai Berza, *Manuscrise și miniaturi...*, p. 16.

⁴⁴ Textul slavon al *Muceniei*... a fost tipărit și tradus pentru prima oară în anul 1884 de către episcopul Melchisedec, în cadrul amplului său studiu despre Grigore Țamblac – considerat la momentul respectiv autorul scrierii hagiografice la care ne referim; vezi Ep. Melchisedec, *Vieța și scrierile lui Grigore Țamblacu...* Între cele mai importante studii referitoare la acest text menționăm

slavistica românească a ignorat sau a tratat într-o manieră cu totul superficială studiul textelor liturgice și religioase copiate în Moldova secolelor XV–XVI. Cu siguranță că în perioada regimului comunist anumite limitări ideologice nefavorabile studierii literaturii religioase au contribuit la marginalizarea subiectului în cadrul preocupărilor științifice, însă trebuie subliniat că scrierile în discuție nu s-au bucurat de interes și ca urmare a aprecierii lor comune ca fiind stereotipe și lipsite de originalitate, doar copii după traduceri slave⁴⁵. Chiar admitând o catalogare atât de rigidă și de generalizatoare, considerăm că o cercetare atentă a literaturii bisericești, în strânsă legătură cu prototipurile sale bizantino-slave, care să își propună identificarea unui „gust local” pornind de la analiza criteriilor de selecție operate în copierea manuscriselor și a principiilor de compilare a miscelanelor, ar putea totuși permite conturarea influențelor spirituale și culturale care s-au manifestat în acest spațiu, aducând rezultate surprinzătoare atât în domeniul slavisticii, cât și în cel al istoriei religioase a Moldovei medievale.

Simeon Florea Marian, *Sfântul Ioan cel Nou dela Suceava*, București, Göbl, 1895; Emil Turdeanu, *Grégoire Camblak : faux arguments d'une biographie*, în „Revue des Études Slaves”, XXII, 1946, p. 46–81 și Petre Ș. Năsturel, *Une prétendu ouvre de Grégoire Tsamblak: Le martyre du Saint Jean le Nouveau*, în „Actes du premier Congrès international des études sud-est européennes”, Sofia, Academie Bulgare Sciences, 1981, p. 345–358, care clarifică o serie de aspecte privind paternitatea și locul compunerii textului. Concluziile lui P. Ș. Năsturel au fost confirmate de cercetarea recentă a lui Ștefan S. Gorovei, care discută critic întreaga istoriografie dedicată subiectului; vezi Idem, *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou. Noi puncte de vedere*, în *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 ani*, ed. Ionel Cârdea, P. Cernovodeanu, Gh. Lazăr, Brăila, Editura Muzeul Brăilei, 2003, p. 555–572.

⁴⁵ Chiar și un studiu relativ recent, care subliniază importanța literaturii religioase pentru cultura scrisă a Moldovei medievale, pledând pentru necesitatea studierii sistematice a acesteia, o apreciază totuși ca fiind „lipsită de relief prin conținutul stereotip”; vezi Ion-Radu Mircea, *Din trecutul culturii scrise...*, p. 43.

Church and Society Reflected in the Moldavian Manuscripts Production of the Fifteenth and Sixteenth Centuries (I)

(Abstract)

The written culture of the Moldavian principality during the fifteenth and sixteenth centuries was created in Old Church Slavonic, predominantly by clerics and for monastic and ecclesiastical use. It consists mainly in local copies of writings belonging to Byzantine and Slavic literature (in Slavonic translations), to which one should mention several original works – largely referred to in almost all anthologies of Romanian literature. Although the religious and liturgical books represent by far the most part of this written culture, the Romanian scholars tended rather to ignore or refer to them in a very superficial manner, discrediting their alleged „artificial character” – due to the Slavonic form of expression, and their lack of originality considered in modern terms.

Rejecting such an appreciation, the present study reinvestigates the historiography concerning the production and circulation of manuscripts in 15th–16th century Moldavia, outlining its major orientations and aiming to stress the huge potential of the subject for both Slavistic studies and ecclesiastical history. For that purpose, the written culture will not be approached from the traditional perspective of cultural or literary history, but as a form of self-representation for the Church and society which produced it. Therefore, I surveyed the previous historiography on Moldavian manuscripts production in the attempt to convey its main conclusions towards a social history of the phenomenon.

A first evaluation of the historiography leads to a rather pessimistic conclusion regarding the scholarly interest for the religious manuscripts of the 15th and 16th century. Consequently, the need for a reconsideration of this ecclesiastical literature, in close connection to its Byzantine and Slavic prototypes, trying to identify the selection criteria in local manuscript transcriptions, as well as the rules for compiling miscellanies becomes self-evident. It would definitely bring new suggestions concerning monastic life or liturgical and ritual practices which characterized the Moldavian orthodoxy in the epoch.